

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətinə son zərbəni vurmaq üçün ərşadçı farsdilli zümərə havadarları ingilislərin təlimatı əsasında hərəkətə keçməyə başladılar. Əslində bu təlimata görə, Qacarların devrilməsi üçün öncə inqilabi şərait yaranmalı idi, daha sonra isə bu inqilabi şəraitin gedişi əsasında siyasi taktiki gedişlərlə ərşadçı farsdilli zümərənin hakimiyyətə gətirilməsi həyata keçirilməli idi. Şübhəsiz, ingilis ideoloqlar da yaxşı anlayırdılar ki, dünyanın əksər imperiya dövlətlərində olduğu kimi, Qacarlar dövlətində də gətez inqilab baş verəcək və bu prosesin türklərin əleyhinə, farsların isə lehinə çevirmək lazımdır. Bu anlamda o zaman olduğu kimi, indi də iddia etmək ki, Qacarlardakı inqilab hərəkət ingilislərin əsəridir, tamamilə yanlışdır. Hələ, həmin dövrdə bu mülahizəyə qarşı çıxan böyük Türk aydını Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, bir fərdin həddi-büluğa yetişməsi ətrafında olan insanlardan kimsənin əsəri-təşviqi olmayacağı kimi, Qacarlar dövlətindəki vətəndaşların da hüriyyət davası edərək inqilab etmələri ingilis əsəri ola bilməz: "İngilislərin aləmi-siyasətdə ən böyük hünərləri hadisələr törətmək olmayıb belə kinəfə hüsulə gələn hadisələrdən istifadə etmələridir".¹

Əli bəy Hüseynzadənin bu fikirlərinə qatılmaqla yanaşı hesab edirik ki, ingilis ideoloqlarının, o cümlədən rusların da əsas məqsədi Qacarlarda inqilab baş verəcəyi təqdirdə ədalətlik, bərabərlik, insanlıq kimi ideyalara sarılaraq hərəkətin aparıcı qüvvəsini təşkil edəcək yenilikçi-mütərəqqi ruhlu türkləri öz soyundan olan Qacarlara düşmən halına gətirmək, bunun fonunda isə ərşadçı farsları ön plana çıxarmaq olmuşdur. Başqa sözlə, Qacarlarda gözələnən inqilabda hökumət və inqilabçılar qismində (Qacarlar və türk inqilabçılar) daha çox qurban verən Türklər, qazanan isə ərşadçı farsdilli zümərə olmalı idi. Belə olduğu təqdirdə də, Türk Qacarlar dövləti devrilərək onun yerinə ərşadçı farsdilli Pəhləvilərin hakimiyyətə gətirilməsi çox da çətin olmayacaqdı. Bu anlamda hələ, inqilaba qədər ərşadçı farsdilli zümərə içində mövcud olan "ingilis barməğirinin" Qacarlar dövlətindəki inqilabın gedişində daha da fəallaşması, eyni zamanda 100 il əvvəl olduğu kimi bu fəallaşmanın sözdə rus-ingilis rəqabəti (rusların Hindistana gedən yoluna siper çəkmək) olaraq qələmə verilməsi başa düşülməlidir.² Əslində inqilabi gerçəkləşdirən Qacarlardan çar Rusiyasına ticarət və fəhləlik üçün gedən Güney Azərbaycan türkləri idi ki, Çarlıqda yaşadıqları

müddətdə hüriyyət düşüncəsinə qapılmış, eyni zamanda buradakı soydaşlarının, özəlliklə də Quzey Azərbaycan türklərinin də bunda böyük rolu olmuşdur. Hüseynzadə yazır: "Hal və keyfiyyət bu mərkəzdə ikən İrandakı hüriyyət hərəkatının səbəbini ingilis hökuməti barməğirinin ucunda degil, Rusiya cəmaatinin qəlbindən fəvran edən hüriyyət atəşinin İrana düşmüş şərərlərində aramalıdır".³

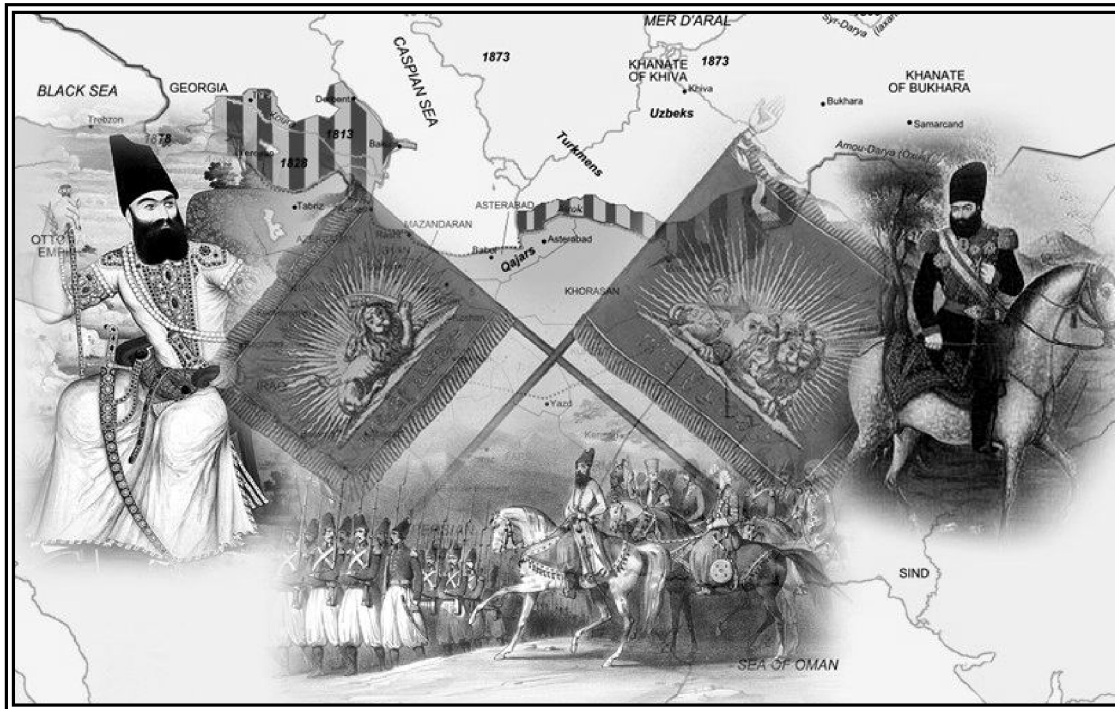
Əhməd bəy Ağaoğlu da "İran və inqilab" əsərində Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın maddi və mənəvi səbəblərini dəyərləndirərək bu məsələdə Qafqaz və Azərbaycan amilini də qeyd etmişdir: "İnqilabın maddi səbəbləri arasında ən çox diqqətə la-

Başqa sözlə, hər iki xalq və onların dövlətləri Qacarlar dövlətinə və onun əsas sütunu olan türklərə münasibətdə mənfi rol oynamışlar. Özəlliklə, ingilislərlə rusların Nəsrəddin şahın qətlindən (1896) sonra taxta oturan Müzəffərəddin şah Qacarın (1896-1907) hakimiyyəti dövründə Qacarlar üzərində oynadığı qorxunc siyasət unudulmamalıdır. Əslində 1896-cı ildə "yenilikçi" Mirzə Rza Kirmani tərəfindən Nəsrəddin şahın qətlə yetirilməsi yalnız ingilislərlə rusları deyil, eyni zamanda ölkədəki bütün daxili və xarici qüvvələrin hərəkətə keçməsinə səbəb oldu. Hər halda bütün yerli və xarici qüvvələr üçün 50 ilə yaxın hakimiyyət sürmüş Nəsrəddin şahla müqayisədə Müzəffərəddin

Tarixçi alim Eynulla Mədətli doğru yazır ki, həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin idarə olunmasında isə ənənəvi olaraq əsas rolu Azərbaycan türkləri oynayırdılar: "İranın idarə edilməsində azərbaycanlıların ənənəvi üstün rol oynaması, hakimiyyətdə olan sülalələrin, əsasən, Azərbaycan türklərindən olması, İran ordusunda, xüsusən zabitlər arasında onların aparıcı mövqelərdə olması, azərbaycanlı və ilk növbədə, Azərbaycandan olan Qacar ziyalılarının ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayaraq Azərbaycanda və bütün İranda əhəmiyyətli təbəqə təşkil etmələri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ölkədə milli münasibətlərin vəziyyətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi".⁸

rəddin şah para bulmaq siyasəti baxımından ortanı ağırlaşdıran bir çox üstünlüklər də vermiş, bu yöndə atası Nəsrəddin şahı da keçmişdir".¹⁰ Bütün bunlar yetməmiş kimi, üstəlik Qacarlar hərbi gücünü də bir vaxtlar Quzey Azərbaycan uğrunda savaşa uduzduğu rusların ixtiyarına buraxmışdır. Sözü açığı, Qacarlar hökmdarlarının ingilislərdən sonra real düşmənləri olan ruslar qarşısında bu qədər aciz duruma düşmələri çox ağırlı bir hal idi. Rəsulzadə yazırdı: "Özülü Nəsrəddin şah çağında qoyulmuş rus subayları başçılığında yaradılmış İran kazak alayına da Müzəffərəddin şahın aqalığı dövründə özəl üstünlüklər verilmişdi".¹¹ Beləliklə, Qacarlar dövlətində

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkatı və Səttarxan

Bir çoxlarından fərqli olaraq hesab edirik ki, o zaman Qacarlar dövlətində islahatçılıq istəyilə meydana çıxanlar arasında Türk yenilikçilərin olması təbii idi. Türk yenilikçilərinin burada əsas məqsədi heç də Qacarlara zəiflədilməsi ya da devrilməsi deyil, tam əksinə şialik, irançılıq qılına girmiş şovinist farsları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq, bu dövlətin ilk başlarda olduğu kimi ədalətli şəkildə idarə olunmasına nail olmaq idi. Ancaq ingilislər Azərbaycan türklərin qarşı ərşadçılıq, irançılıq ideolojisi adı altında fars amilindən məharətlə istifadə etdilər. 12 Başqa sözlə, hakimiyyəti, ordunu türklərin əlindən almaq üçün, ərşadçılıq, irançılıq ortaya atıb türk-fars münasibətlərini kəskinləşdirdilər.

Yiq olanlar bunlardır: 1) idarəçilikdə uyğunsuzluq, 2) sui-istifadə; 3) cəbr və zülm; 4) fəqirlik, ehtiyac; 5) əcnəbi hücumları. Mənəvi səbəblərə gəlincə, onları da belə müəyyənləşdirmək mümkündür; 1) iranlıların xaricə münasibətlərinin artması və bu sayədə müyyən qədər avropalılışmaları; fikirlərə olan təsirlər; Rusiyada və xüsusən İranın yaxınlığındakı Qafqaz və Azərbaycandakı oyanma hərəkatları".⁴ Ağaoğlu mənəvi amilə aid axırıncı məsələyə bağlı onu da yazırdı ki, vaxtilə çar Rusiyasına mühacir edən "iranlılar" (əksəri də türk olmaqla) Qacarlar dövlətində baş verən inqilabda mühüm rol oynamışlar.⁵

Ümumilikdə, hesab edirik ki, Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın gedişində ingilislərin ya da rusların rolunun şişirdilməsi doğru olmadığı kimi, onların ərşadçı farsdilli qüvvələri etdiyi yardımlar da tamamilə gözərdi edilməməlidir.

din şahla dil tapmaq daha asan olmalı idi.⁶

Müzəffərəddin şah dövründə Qacarlar dövlətində idarəetmə məsələsinə gəlincə, əvvəllər olduğu kimi demək olar ki, federalizm və muxtariyyət prinsiplərinə əməl olunurdu. Belə ki, ölkədə idarəetmə 4 böyük əyalət (Azərbaycan, Xorasan, Kirman, Fars) və bir sıra müstəqil qurumlar, yerli hökumətlər (Astarabad, Gilan, Mazandaran, Tehran, Zəncan, Hamadan, Qəzin, İsfahan, Lorustan, Xuzistan və b.) şəkildə həyata keçirilirdi. Həmin əyalət və yerli hökumətlər Tehrandan göndərilən hakim təyin olunsada, ölkədə vahid idarəetmə üsulu ilə bağlı qanun olmadığı üçün, hər biri öz qabiliyyətlərinə, milli adət-ənənələrə uyğun olaraq idarə olunurdu. Demək olar ki, əyalətlər və yerli hökumətlər müstəqil olub, yalnız ümummilli əhəmiyyətli məsələlərdə Tehran hökumətinə bağlı idilər.⁷

Bizcə, Qacarlar dövlətində xeyli dərəcədə federativ bir idarə üsulu olduğu halda, ölkənin anarxiyaya sürüklənməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Xüsusilə də, Müzəffərəddin şah dövründə Qacarlara anarxiyaya doğru sürüklənməsində başlıca rolu ingilislər, müəyyən qədər də ruslar oynadı. İngilislərlə ruslar Qacarlara özələrindən asılı vəziyyətə salmaq, daha sonra da süqutuna səbəb olmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar.⁹ İlk növbədə, iqtisadi sahədə Qacarlar dövləti Rusiyaya İngiltərənin tamamilə "borc bataqlığı" asılılığına düşürüldü. Bu borc almaları ölkənin müstəqilliyini qorxu altına alan, mənliliyini əksildən, namusunu pozan hal kimi dəyərləndirən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, ilk cümhurbaşqanı, tanınmış mütəfəkkirimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "Dövləti bu ağır, mənlilikqıran ortamlarda alınan borca tutdurub ağır maliyyə durumuna salan Müzəffə-

yeniləşmənin qaçılmaz olması gündəmə gəlmişdi. Sadəcə, bu yeniləşmənin hansı şəkildə baş verməsi, daha önəmli hansı qüvvənin gerçəkləşdirməsi məsələsi var idi. Bir çoxlarından fərqli olaraq hesab edirik ki, o zaman Qacarlar dövlətində islahatçılıq istəyilə meydana çıxanlar arasında Türk yenilikçilərin olması təbii idi. Türk yenilikçilərinin burada əsas məqsədi heç də Qacarlara zəiflədilməsi ya da devrilməsi deyil, tam əksinə şialik, irançılıq qılına girmiş şovinist farsları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq, bu dövlətin ilk başlarda olduğu kimi ədalətli şəkildə idarə olunmasına nail olmaq idi. Ancaq ingilislər Azərbaycan türklərin qarşı ərşadçılıq, irançılıq ideolojisi adı altında fars amilindən məharətlə istifadə etdilər. 12 Başqa sözlə, hakimiyyəti, ordunu türklərin əlindən almaq üçün, ərşadçılıq, irançılıq ortaya atıb türk-fars münasibətlərini kəskinləşdirdilər.¹³

¹ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azgrneşr, 1996, s.60.

² Şevket Fəhreddin. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, muessesat-i medeniyye, adatt-i milliyye). Ankara, Turk Tarih Kurumu, 2017, s.93-105

³ Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı, Azgrneşr, 1996, s.63

⁴ Ağaoğlu Əhməd. İran və inqilabı. Bakı: Azgrneşr, 2009, s.88

⁵ Yene orada, s.108

⁶ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.87-88

⁷ Şevket Fəhreddin. İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, muessesat-i medeniyye, adatt-i milliyye). Ankara, Turk Tarih Kurumu, 2017, s.93-105

⁸ Mədətli Eynulla. Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "Turxan NPB", 2017, s.27-28

⁹ Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azgrneşr, 1992, s.322

¹⁰ Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Təknur", 2013, s.90

¹¹ Yene orada, s.90

¹² Yenisəy Güllara. İranda etnopolitik hərəkatlar (1922-2004). İstanbul, Ötügen, 2008, s.108-110.

¹³ Mustafayev Vidadi. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XX əsrin birinci yarısı). Bakı, Əbilov, Zeynalov və obulları, 1998, s.25-26